

LA FORÇA VELLA DE GIRONA (1). TERMINOLOGIA GENERAL I PORTES URBANES

J. M. NOLLA

Professor emèrit de la Universitat de Girona i membre emèrit de l'Institut d'Estudis Catalans

Resum

S'analitza la Força Vella de Girona (fins a les grans reformes de Pere el Cerimoniós) a partir de la documentació escrita conservada. En aquest primer estudi es considera la terminologia general i les referències a les portes urbanes (Sobreportes, de l'Onyar, Rufina, de la Canònica, portella de Sant Cristòfol i porta major del castell de Gironella).

Paraules clau

Girona (segles VIII a XIV), Força Vella, terminologia, portes urbanes.

Abstract

Study of Girona's Força Vella until the great reforms of Pere el Cerimoniós from the preserved written documentation. In this first study, the general terminology and references to urban gates (Sobreportes, de l'Onyar, Rufina, de la Canònica, portella de Sant Cristòfol i porta major del castell de Gironella) are considered.

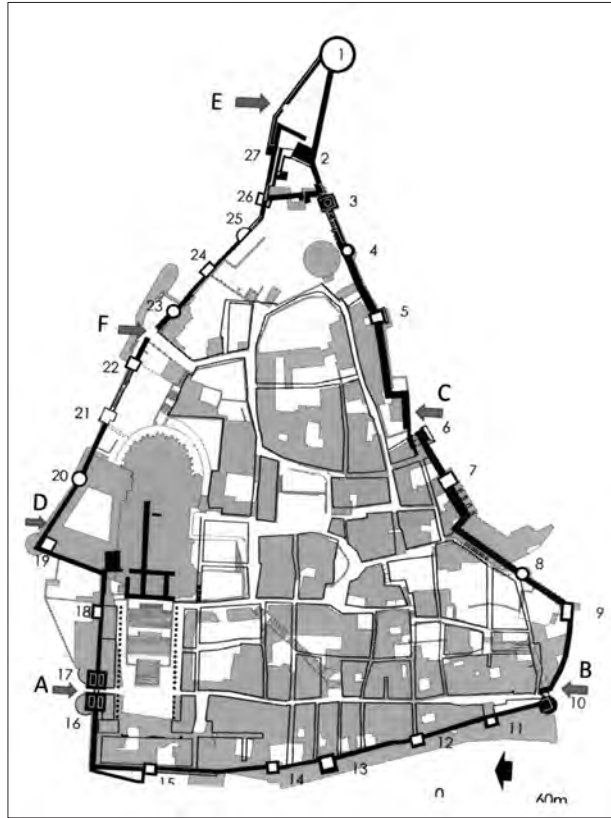
Keywords

Girona (8th to 14th centuries), Força Vella, terminology, urban gates.

INTRODUCCIÓ

Aquests dos mots, Força Vella, defineixen, encara ara, el nucli antic de la ciutat de Girona, perfectament definit per unes muralles en bona part visibles i, en punts determinats, amagades darrere construccions posteriors. *Força*, en català, és una paraula amb molts significats, un dels quals és “fortalesa, edifici fortificat destinat a la defensa d’una plaça o d’un territori” (Alcover & Moll, 1968, p. 973-974). Coromines (1995, p. 255), potser més precís encara, recorda que procedeix del llatí (*fortia*, ‘força’) i que té el sentit de “fortalesa, en particular la part més alta i fortificada d’una població que constitueix una plaça forta”. En relació amb la nostra ciutat es referiria a les muralles urbanes. L’adjectiu *vella* apareix per contraposar-lo a una Força

Fig. 1.- Planta general de la Força Vella (on s'assenyalen totes les torres identificades amb el número corresponent).
 A) Sobreportes,
 B) Porta de l'Onyar,
 C) Porta Rufina o portal Rufí,
 D) Portal de la Canònica,
 E) Portal del castell de Gironella,
 F) Portella de Sant Cristòfol.

Nova. Hauríem de convenir, doncs, que aquest topònim fou creat quan es construïren unes noves muralles que havien de protegir la major part de la ciutat, que havia anat creixent més enllà dels murs urbans cap a nord (burgs de Sant Pere i de Sant Feliu), cap a migdia (Sant Martí, Areny, Vilanova, Cap de l'Areny) i a la riba esquerra del riu Onyar (Mercadal, Cuguçacs). I calgué crear aquell topònim perquè les velles muralles, la Força Vella, continuaren dempeus i perfectament operatives, fins i tot reforçades. La reduïda superfície emmurallada (d'unes 5'5 ha) esdevingué una sòlida acrópolis interior que durant el segle XV complí, en determinats moments i amb gran eficàcia, la funció d'alcaçava, de reducte interior ben difícil de prendre. Així doncs, podríem convenir que podem parlar de Força Vella a partir del regnat de Pere el Cerimoniós i dels seus immediats successors. Les noves muralles s'iniciaren la setena dècada del segle XIV i s'acabaren, a empentes i rodolons, vers el 1400.

Recordem que no es tracta d'una fortificació nova, creada del no-res, sinó de les muralles urbanes que es van anar reformant i enfortint d'ençà dels seus orígens, en aquest cas, des del moment fundacional del nucli urbà de *Gerunda*, que tingué lloc durant la tercera dècada del segle I aC. Quasi quatre-cents anys després, s'efectuaren reformes significatives, intenses, que les modernitzaren i les feren més efectives. Encara un segle després, es millorava la seguretat d'algun sector. I entre 793 i 800, després d'un duríssim atac andalusí, foren profundament reconstruïdes amb l'afegit d'una primera expansió de la superfície urbana (mitja hectàrea) devers l'est i el nord. Aquests nous murs, lògicament, deixaren fora d'ús algun tram de la muralla antiga, una qüestió que cal tenir ben present. Les muralles carolíngies, potentíssimes, seguiren dempeus sense canvis importants fins a l'entorn de 1361 quan, com a conseqüència dels precis i pressions del rei Pere, foren restaurades i millorades amb l'afegit de noves torres i altres retocs.

La seva història i evolució ens és prou coneguda arqueològicament i a través de la cartografia antiga (que comença molt tard, a partir dels darrers anys del segle XVII). Enviem el lector als darrers treballs publicats (Nolla & Vivó, 2012, p. 49-69, amb la bibliografia anterior; Nolla, 2014, p. 59-71; Nolla, 2018, amb tota la bibliografia anterior) (fig. 1).

OBJECTIUS D'AQUEST TREBALL

La nostra intenció, ara, és recopilar notícies textuais i documentals que han d'ajudar a ampliar el nostre coneixement, sincrònic i diacrònic, d'aquests murs urbans. Aquesta informació se'ns fa present, de manera puntual i molt per sobre, a partir dels darrers anys del segle VIII, amb pocs detalls que molt sovint fan l'efecte de no ser altra cosa que textos retòrics que seguïen un guió teòric, i no pas referències fermes d'elements reals. Al segle següent (IX) i sobretot en l'altre (X), de tant en tant i per fixar topogràficament edificis de la ciutat trobem referències als murs de la ciutat. Així, l'any 893, podem llegir: «[...] tenuit hoc Gondemarus episcopus per uocem Sancta Maria uirginis que est sita infra muros Gerunda ciuitati et Sancti Felicis martiris Christi qui est fundatus ante portas Gerunda ciuitate» (Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 84, p. 120-122), una descripció precisa però austera. D'aleshores ençà, amb comptagotes, les notícies ens arriben amb poques aportacions noves. Són, convé aclarir-ho, documents convencionals (vendes, donacions, confirmacions, testaments...) on les defenses urbanes (murs, portes, torres...)

hi surten indirectament, com a referència topogràfica general o com una de les afrontacions d'allò que es venia o es donava. I, fins i tot, si l'objecte final del document era un element defensiu, rarament s'entrava en detall i no pas més enllà de fer menció a la forma o al nom amb què era coneguda, que, com és natural, podia anar canviant al llarg dels anys. I tanmateix, una enquesta sobre aquest material, posant-hi ordre i deixar-la a l'abast d'estudiosos i interessats, pot tenir, pensem, un cert interès.

TERMINOLOGIA

Els mots que tenen a veure amb el món de la poliorcètica, en la documentació ordinària d'època medieval, són ben pocs. No és estrany atès que les referències d'aquella mena només són indirectes. En cròniques, annals, textos hagiogràfics poden ser un xic més aprofundides però, en realitat, són, també, més aviat pobres (*infra*).

Donem-hi un cop d'ull. La muralla pròpiament dita s'anomena, sempre, *murus* (-i), una paraula de la segona declinació que en llatí clàssic tenia el mateix significat. Pot servir, també, per descriure un mur de contenció, sòlid i, sovint, de notable amplada. Si és per esmentar globalment les muralles urbanes, se'ns fa present tant en plural (any 930: «iuxta muros Ierunda ciuitate» [Rius, 1928, doc. núm. II, p. 356; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 222, p. 213-214]), com en singular (935: «iuxta murum Gerunde ciuitatis» [Rius, 1928, doc. núm. I, p. 355; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 235, p. 225]). De vegades, en un mateix document, es fa servir el plural pel conjunt de les fortificacions urbanes i el singular tot referint-se a sectors determinats (979: «infra muros Ierunda ciuitate et affrontat de oriente in uia que pergit ad domum Sancta Maria uel ad ipso muro, de meridie in ipso muro uel in ipsa turre» [Martí, 1997, doc. núm. 118, p. 147; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 459, p. 420-421]). Però no sempre és així. Altres vegades hom fa servir el plural en parlar genèricament de la ciutat o de certs sectors (1020: «infra muros predicta ciuitate Gerunda [...] et est iste alodis uidelicet ipsa turre rotonda cum ipsos muros que sunt ex utraque parte in circuitu de ipsa turre» [Marquès, 1993, doc. núm. 80, p. 184-185]). No té, doncs, cap mena d'importància. Seria una tria de l'escriba.

Dels elements propis d'una muralla es parla de les *portes urbanes*, que se solen situar en relació amb algun edifici significatiu, i, puntualment, són esmentades amb el nom que, aleshores, rebien del comú dels habitants.

Vegem-ne uns exemples. Una de les primeres mencions conegudes de l'actual porta de Sobreportes, del 908, és la següent: « [...] conuentus clericorum atque plebegium factus est citra portam Gerunde ciuitatis in ecclesiam Sanctissimi Felicis Chiristi martyris» (Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 127, p. 146-148). No se'ns diu el nom que duia però la relació amb el temple dedicat al màrtir no admet dubtes de localització (fig. 1, A).

La porta meridional (fig. 1, B) s'esmenta en uns pocs documents amb el nom amb el qual era coneguda: el 979 («et de circii in uia que discurrit ad domum Sancta Maria uel a porta Onnare» [Martí, 1997, doc. núm. 118, p. 147; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 459, p. 420-421]) i el 1078 («et ipso mulino quod est ante portam ciuitatis quem vocant Onnar» [Rius, 1928, doc. núm. XV, p. 368-371]). És segur que aquest fou el nom oficial de l'entrada sud de la ciutat als segles X i XI. Des de quan? No ho podem saber però l'obvietat de la referència topogràfica ens fa pensar que podria tractar-se d'un topònim molt antic. Més endavant, quan la ciutat s'havia expandit cap a migdia, canvià de nom. Abans del 979 no hi ha menció segura d'aquesta porta si no és en documents on és ben difícil fixar el lloc amb una mínima certesa.

També es mencionen, des de ben aviat (potser des de sempre) les torres. En el mateix pergami de 979 llegim: «de meridie in ipso muro uel in ipsa turre» (Martí, 1997, doc. núm. 118, p. 147; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 459, p. 420-421), tot afrontant la propietat que es venia amb un tram de mur i una torre. De vegades la torre porta un nom, tal com passa l'any 1010 («uel in torre de Gauzfred Uidal» [Martí, 1997, doc. núm. p. 166, 187]) o una mínima descripció (1020, «ipsa turre rotonda» [Marquès, 1993, doc. núm. 80, p. 184-185]).

Hi ha, a partir del segle XI, descripcions específiques als castells que controlaven i defensaven determinats sectors de la ciutat. La primera referència que sabem és de 1054 («de meridie in alia carreria que pergit contra castrum Gerundella» [Martí, 1997, doc. núm. 272, p. 281-282]). El mot que es fa servir és sempre *castrum*, el més utilitzat, en aquella època, per definir un castell.

Per acabar aquest breu repàs de referències a elements poliorcètics, caldria dedicar atenció a un document que només coneixem a través d'un regist que hom data el 946 i que és ben interessant. En una cessió judicial, un tal Duran donava a un tal Oliba una terra situada a migdia del mur de la ciutat que limitava « [...] de oriente in ipsa uia uel in ipso uallo quod Sinisclus tenet, de meridie in terra Ennegone archilevita, de occiduo similiter in terra Ennegone archilevita, de circi in ipso antemurali» (Rius, 1928, doc. núm. VI,

p. 358; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 270, p. 248). A primer cop d'ull semblaven fer-se presents dues paraules que podien reflectir l'existència d'obres defensives exteriors lligades als murs urbans. En efecte *uallo* podia fer referència a un fossat obert davant les muralles. *Uallum*, neutre de la segona declinació que a l'època clàssica significava estacada de fusta situada damunt d'un mur, acabà significant retall, més o menys profund, obert davant d'un mur defensiu. Es fa servir en aquest sentit, molt puntualment, a l'època del domini carolingi i és a bastament usat a partir del segle XI. Tanmateix, una lectura acurada del text, no permet acceptar, en aquest cas, aquesta possibilitat. Situem-nos. El mur urbà es trobava al nord de les terres que eren causa del litigi i, en canvi, el *uallum* assenyalat es disposava a llevant, en paral·lel a un camí (*uia*) que circulava de nord a sud, per tant, perpendicular a la muralla. Caldria, doncs, pensar en un altre significat. Per a nosaltres seria una rasa, una cuneta que serviria per definir un camp i conduir les aigües pluvials. En canvi, la menció d'un *antemurale* és tota una altra cosa. En llatí clàssic és un mot neutre de la tercera declinació (*antemurale, -is*) que significa defensa avançada davant d'un mur i, per extensió, baluard. Traduiria les paraules gregues *epicampion* o *proteokisma*. Els teòrics, preferentment hel·lenístics, de la poliorcètica antiga apreciaven aquesta mena de dispositius que sovint tenien un paper destacat tot protegint i amagant de l'enemic portes i portelles urbanes i des d'on es podien efectuar sortides defensives i cops de mà contra les obres de setge dels assetjadors. És l'única vegada que se'n fa present en **tota** la documentació carolíngia catalana. No podem imaginar una mala lectura ni un canvi de sentit del mot. Caldrà, doncs, acceptar que davant del perímetre meridional de les muralles urbanes, en la proximitat del temple funerari dedicat al bisbe i confessor de Tours i del portal Ruffi, hi havia una defensa avançada l'entitat, característiques i cronologia de la qual ens defuig completament. Pel lloc, se'n fa difícil imaginar, a mitjan segle X, una obra defensiva exterior. No podria tractar-se d'una obra més antiga, anterior o coetània de les muralles de cap al 800 que encara es mig conservava, sense, però, cap valor defensiu? És una possibilitat a considerar. Tinguem en compte que no se'n torna a parlar més i que no sabem de l'existència d'altres obres defensives exteriors en el conjunt d'aquestes muralles urbanes.

Si ens concentrem, ara, en les escasses notícies procedents de cròniques, annals o altres textos historiogràfics, no hi trobarem diferències. Els escrits àrabs relatius al gran atac de 793, els únics que aporten alguna informació precisa, parlen dels murs, muralles i torres (Millàs, 1987, paràgrafs 83 i 84, p. 96-98; Bramon, 2000, paràgrafs 218 i 221, p. 183-185). Les cròniques llatines

només esmenten genèricament la ciutat que, pel context, podem deduir que era envoltada de murs i torres.

Convé, nogensmenys, fer un salt endavant d'uns quants segles, per llegir la descripció que féu Bernat Desclot de la ciutat emmurallada el 1285. Recordem que fou coetani dels fets que descriu: «E devets saber que la ciutat de Gerona és posada en un socost, riba d'una aigua qui ha nom Ter, e és murada engir de bon mur e de forts qui és ben antic; e sus alt al cap de la ciutat vers llevant és l'església de Santa Maria, qui és la seu major, e al lats de l'església vers migjorn és lo palau del bisbe. E damunt sobre tot, en lo pus alt lloc de la ciutat, a man dreita del palau del bisbe, hi ha una torre qui és molt bella e forts e alta, de gros mur de pedra e de calç, e ha nom la Torre Geronella; e aquí és la major força de la ciutat» (*Crònica*, capítol CLIII [Soldevila, 2008, p. 327-331]). Indubtablement coneixia Girona i la solidesa i antigor del seus murs, tot remarcant la importància, militar i simbòlica, del castell de Gironella que ell simplifica (la part pel tot) esmentant l'enorme torre oriental.

En total, doncs, ben poca cosa. Si no fos pels vestigis conservats i l'anàlisi arqueològica, tindríem un coneixement ben pobre de la Força Vella.

LES PORTES URBANES

Convé recordar que la ciutat romana tingué cinc portes, amb moltes possibilitats d'ençà del moment de la seva fundació. D'aquestes cinc, n'hi havia tres de principals (meridional o de l'Onyar, septentrional o de Sobreportes i portal Rufí o porta Rufina) i dues de secundàries (Gironella i Fòrum), en funció de la seva localització. Onyar i Sobreportes s'obrien directament al damunt de la Via Augusta, als extrems del *Cardo Maximus* de la ciutat que no era altra cosa que el tram *intra moenia* del camí. La porta Rufina feia possible, a través d'uns ramals d'aquell mateix vial, la connexió de la plataforma superior de la ciutat, sobre el marge Gros, amb l'entorn. Era, per tant, imprescindible atesa la pràctica impossibilitat de posar en relació el *Cardo Maximus* i sectors immediats, amb l'esplanada on es disposa, ara, la catedral, el palau episcopal, plaça dels Lledoners i sectors immediats fins a la Gironella. Les altres dues donaven directament a espais perifèrics (conreus, bosc...) i, no cal dir-ho, eren molt menys transitades.

Com a conseqüència de les noves muralles carolíngies, que significaren el primer eixample urbà i que definiren les fortificacions fins al 1361, les

velles portes s'hagueren d'adaptar a noves necessitats i circumstàncies. Les tres principals, reforçades i/o millorades, continuaren al seu lloc mentre que la del Fòrum hagué de ser desplaçada uns quants metres cap a tramuntana tot seguint el dibuix de la nova muralla que protegia, en aquell sector, espais que fins llavors havien estat àrea funerària del *suburbium*. La de Gironella desaparegué com a porta urbana. Aquell sector, un punt delicat de la defensa de la ciutat, sotmès a altures dominants, fou especialment reforçat amb la construcció d'un castell urbà, d'una alcassaba, que aprofità els elements constructius de la vella porta urbana per obrar la principal del castell. Ara, però, no era pública sinó militar. Com veurem, a partir d'un determinat moment se'ns fa present, en aquella zona, l'existència d'una portella que reproduïa la funció de l'antiga porta de Gironella. No sabem si es tracta d'una obertura posterior o ja existia des del 800.

És d'un valor inestimable un document de venda de 988 on s'esmenta un tram de muralla fundacional que havia perdut completament la seva funció defensiva i que hom utilitzava, aquí i allà, com a punt de recolzament o de sosteniment d'obra nova (Marquès & Marquès, 1960, doc. núm. II, p. 293; Martí, 1997, doc. núm. 130, p. 160-161).

SOBREPORTES (PORTA NORD)

La primera en aparèixer ressenyada en els documents és la que encara avui anomenem Sobreportes, l'antiga porta septentrional de la ciutat. I tal com podem constatar, surt en relació amb el vell temple dedicat al màrtir Feliu o, més endavant, l'altar i capella de Sant Just. En un judici de 893, en referir-se a les cocatedrals de Santa Maria i Sant Feliu, se'ns fa saber que la primera es localitzava dins dels murs i la segona «qui est fundatus ante portas Gerunda ciuitate» (Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 84, p. 120-122; Marquès, 1993, doc. núm. 17, p. 87-89). De l'any 908 conservem un pergami extraordinari que certifica la proclamació del bisbe de Girona Guiu en una imponent cerimònia que se celebrà «citra portam Gerundae ciuitatis in ecclesiam Sanctissimi Felicis Chiristi martyris» (Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 127, p. 146-148). I semblantment en la butlla papal de 1002 («cum ecclesia Sancti Felicis martiris et Sancti Narcissi qui est iuxta portam ciuitatis Gerundae» [Marquès, 1993, doc. núm. 70, p. 160-162]) o en la donació per testament de 1047 («ad cannonicam Sancti Felicis martiris, cuius ecclesia sita est ante portam predictae civitatis» [Martí, 1997, doc. núm. 250, p. 262-

Fig. 2. Sobreportes. Vista actual des de l'interior de la ciutat.

263]) o una altra de 1056 («ante portam ciuitatis Gerunde» [ADG DSF sd]). És possible, però no segur, que la menció d'una porta urbana en una venda d'un casal urbà en un lloc imprecís a redós de l'actual carrer de la Força (963) sigui aquesta («de circii in ipsa uia que pergit ad ipsam portam ciuitatis» [Martí, 1997, doc. núm. 102, p. 136-137]). Tanmateix, en tractar-se d'un carrer que circulava de ponent a llevant, no podem excloure que fes referència al portal Ruff, sobretot si l'edifici objecte de venda se situés en la meitat meridional d'aquell sector¹. A partir de 1064 i fins a 1103, es parla de la porta en relació amb la petita capella de Sant Just que es degué bastir en aquells anys al costat oriental de l'antiga Via Augusta, davant per davant de la capçalera de Sant Feliu, si fa no fa on s'alça, avui mateix, el temple desafectat dedicat a Sant Lluç («super altare sancti Iusti quod situm est ante portas ciuitatis

¹ I filant prim, podria estar parlant del portal de migdia o de l'Onyar.

Gerundae» [Martí, 1997, doc. núm. 299, p. 306-308, doc. núm. 306, p. 313-320, doc. núm. 318, p. 331, i PA Testaments núm. 3]). També se'n parla, molt possiblement, en una donació testamentària de 1071 d'unes cases adossades pel nord a les escales de Santa Maria («de meridie in ipso calle que pergit ad portam ciuitatis» [Martí, 1997, doc. núm. 338, p. 353-354]). Encara que el carrer que feia d'afrontació sud, circulés d'oest a est, només seguir-lo uns quants metres cap a ponent portava a la placeta del Mercadell i a Sobreportes (fig. 1, A i fig. 2).

El nom de Sobreportes li fou imposat com a conseqüència de la creació, en aquell sector de la muralla, en el segle XI, d'un dels tres castell urbans, encarregat de la defensa d'aquella importantíssima porta i d'aquell tram de muralla.

PORTA DE L'ONYAR (PORTA MERIDIONAL)

En la primera referència segura de la porta meridional de la ciutat, el 979, ja se'ns fa saber el nom amb què se la coneixia: «et de circii in uia que discurrit ad domum Sancta Maria uel a porta Onnare» (Martí, 1997, doc. núm. 118, p. 147; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 459, p. 420-421). Ben entrat el segle XI, es continuava fent servir (1068, «ante portam ciuitatis Gerunde, quam Onnaris uocant» [Rius, 1928, doc. núm. IX, p. 363-364] o 1078, «ipso mulino quod est ante portam ciuitatis quem uocant Onnar» (Rius, 1928, doc. núm. XV, p. 368-371)). Rebia, doncs, un nom topogràfic, absolutament raonable, atesa la proximitat immediata de l'areny d'aquell riu.

Conservem, entre 1065 i 1071, cinc donacions lligades amb Sant Martí Sacosta, on a l'hora de situar el temple es fa en relació amb la porta meridional de la ciutat. Podem llegir: el 1065, «ante portam ciuitatis Gerunde super ripam fluminis Onnarii in loco quod uocato ipsa Costa» (Rius, 1928, doc. núm. VIII, p. 362-363); el 1068, «ante portam ciuitatis Gerunde, quam Onnaris uocant in ipsa Costa» (Rius, 1928, doc. núm. IX, p. 363-364); el 1069, «ante portam ciuitatis Gerunde super rippam fluminis Onnaris in ipsa Costa» (Rius, 1928, doc. núm. X, p. 364); el 1070, «ante portam ciuitatis Gerunde in ipsa Costa super ripam fluminis Onnaris» (Rius, 1928, doc. núm. XI, p. 365), i el 1071, «in ipsa Costa ante portam ciuitatis Gerunde super ripam Honnaris» (Rius, 1928, doc. núm. XII, p. 365-366). Fixem-nos bé, atesa la uniformitat del conjunt, com l'escriba fixa la situació del temple dedicat al confessor i bisbe en relació amb la porta de l'Onyar i de la pujada (*Costa*) de Sant Martí i,

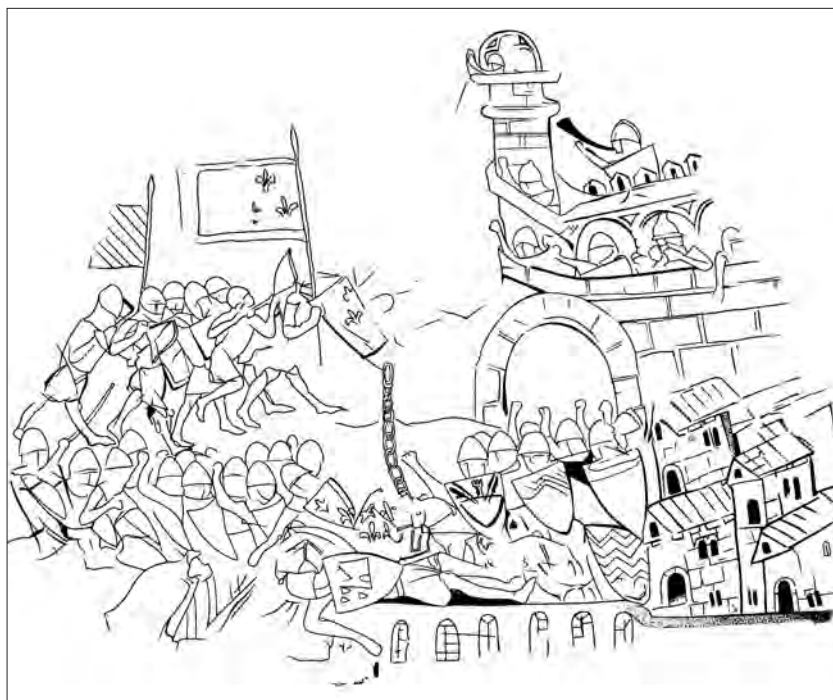

Fig. 3. Pintura mural amb la representació del portal de l'Areny durant el setge de 1285 (Sant Vicenç de Cardona [MNAC]).

sorprenentment, no s'esmenta (mai) el portal Ruffí, que quedava a la mateixa distància. Per què? Pensem que és una qüestió de jerarquia, d'importància. Hi havia dues portes principals, la septentrional i la meridional. D'aquí que hom la triï com a punt fix de referència. I també, tal vegada, perquè l'església de Sant Martí, en paral·lel amb la de Sant Feliu, esdevenien espais de «protecció preferent» a través de les relíquies que conservaven i que creaven una corona defensiva «espiritual». En cinc documents del segle X, també procedents de Sant Martí, es parla de la immediatesa del lloc amb els murs de la ciutat afegint-hi, puntualment, l'areny del riu: el 930, «iuxta muros lerunda ciuitate» (Rius, 1928, doc. núm. II, p. 356; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 222, p. 213-214); el 935, «iuxta murum Gerunde ciuitatis» (Rius, 1928, doc. núm. I, p. 355; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 235, p. 225-226); el 942, «prope murum ciuitatis Gerunda iusta alueo qui dicitur Onnare» (Rius, 1928, doc. núm. III, p. 356-357; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 259, p. 240-241); el 942, «ante foras muros Gerunde» (Rius, 1928, doc. núm. IV, p. 357-358), i

el 946, «sitam prope murum ciuitatis Gerunde, iuxta alueum quod dicitur Onnar» (Rius, 1928, doc. núm. V, p. 358; Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm.268, p. 246-247) (fig. 1, B i fig. 3).

Més endavant, la porta canvià de nom quan aquella relació directa amb el riu es va perdre, en créixer intensament la ciutat cap a migdia i cap a l'arenys. No podem saber si era molt antic, ja d'època romana, però és una possibilitat que caldria considerar.

PORTA RUFINA (O PORTAL RUFÍ)

Malgrat que jeràrquicament es trobava per sota de les dues portes acabades de presentar (*supra*), ocupava un lloc preeminent, com a tercer accés urbà amb una funció essencial en permetre la comunicació directa de carros i d'animals de bast entre la Via Augusta i la plataforma alta del nucli urbà, bastida damunt del Marge Gros.

És curiós que en la documentació relativa a Sant Martí Sacosta no hi surt o ho fa ja en èpoques avançades. Ja hem intentat explicar-ho un xic més amunt (*supra*).

Tot i ser fundacional, la primera referència de la qual tenim constància és de l'entorn de 1010 («intra muros ciuitatis Gerunde iuxta porta que uocant de Rufin» [Camprubí, 2012, doc. núm. 270, p. 533-534]). Caldrà esperar al segle XIII per anar-la trobant esporàdicament: el 1207, a occident «la via que va a la Porta Rufina» (ADG Mitra 78); el 1215 (dos cops), establiment afronta a sol ixent amb «el carrer que entra a la Porta Rufina» (ADG PSF); 1259, heretament junt a la *Porta Rufina* (Alós, 1919); el 1273, confirmació junt a la *Porta Rufina* (Marquès, 1995, doc. núm. 901); el 1224 (Portal Rufí), prop de la «muralla al Portal Rufí» (ACSG, ASS 1, 13), i el 1314, deixa testamentària entre «el camí públic del Portal Rufí» (PA 11).

Des del moment de la primera menció, aquest accés urbà duia nom propi i no era el d'una MaredeDéu, d'algun arcàngel o d'algun sant o santa, com solia ser preceptiu a l'època, sinó un nom llatí, plenament romà, *Rufinus*. Es tracta indubtablement d'un *cognomen* ben característic, antic i ben documentat, que, en origen, devia fer referència a algun aspecte físic dominat pel color vermell (cara vermella o cabell roig). Hem suposat que seria un nom que es trobaria inscrit en un *titulus* ben visible encastat damunt d'aquella porta, que recordaria una intervenció propiciada per un tal *Rufinus* (potser la reconstrucció o embelliment de la porta). Malgrat la seva desaparició, hauria

Fig. 4. Porta Rufina.
Vista actual.

quedat ben arrelat en la memòria dels ciutadans de *Gerunda* el nom d'aquell personatge que embellí o reconstruí aquella porta. El *cognomen Rufinus* hauria acabat batejant la porta. Quan la làpida desaparegué, el nom havia arrelat amb força.

Pel que sabem arqueològicament d'aquell accés tot semblaria portarnos a les reformes ben documentades d'època tetràrquica. Qui hauria estat? No ho sabem però cal recordar que *Rufinus* és un nom que trobem relacionat amb la ciutat des del segle VII. En la *passio* de Feliu, que hom data amb arguments prou vàlids, dins d'aquella centúria, a diferència de les altres *passiones* hispanes de la persecució decretada per Dioclecià, on l'antagonista és sempre Dacià, en la del màrtir gironí, n'és un delegat de nom Rufí (Amich, 2006, p. 141-148 i p. 247-252). Per què aquest canvi? Recordem les coincidències cronològiques entre la reforma profunda de la muralla i la condemna de Feliu.

En segon lloc, des del segle IX es documenta una *uilla* (o *locus*), immediata a la ciutat de Girona, que s'anomenava *Parietes Rufini* i que cal situar a Sant Gregori (Canal *et al.*, 2003, p. 300-301). Una possibilitat, que es relaciona amb la proposta de l'existència d'una inscripció commemorativa damunt la porta, seria la de considerar aquell Rufí com l'encarregat d'organitzar i dirigir la reforma dels murs urbans, entre altres actuacions (fig. 1, C i fig. 4).

PORTAL (O PORTELLA) DE LA CANÒNICA (ABANS DEL «FÒRUM»)

De les cinc portes d'època antiga, ha estat la darrera de ser identificada gràcies a les excavacions arqueològiques (Nolla *et al.*, 2008, p. 176-178, fig. 153 a 155). No tenim dades sobre el seu origen tot i que els vestigis de tombes antigues, de la segona meitat del segle I aC, servien per avalar una cronologia fundacional. Vers el 400, davant l'antiga porta es bastí una torre quadrangular que substituïa i reforçava l'obertura antiga. Amb l'eixample carolingi, calgué traslladar-la un xic més cap al nord, al costat de la poderosa torre quadrangular núm. 19 (l'antiga torre Cornèlia). La proximitat a la Canònica de la Seu explica el nom que portà almenys des del 1169. En una donació, les cases se situaven «subtus portam Canonice Sanctae Mariae» (ACSG ASS V, núm. 121). Encara se l'esmenta dos cops més durant aquell segle (1172, donació prop del *portal de Canonja* [ACSG Pab. Des. núm. 63] o 1192, amb una venda en el lloc anomenat de *Palastrina*, amb *la torre i la porta* que hi ha en el mur [ACSG Pabordia de Desembre, núm. 66]).

Era, indubtablement, un accés secundari que comunicava amb la vall de Sant Daniel i les Gavarres. Recordem que quedava al costat mateix del celler de la Seu (Nolla *et al.*, 2008, p. 192-196, fig. 163 a 165).

Com a portella urbana va funcionar mentre existí el carrer públic que comunicava el Mercadell amb l'exterior de la ciutat. A principis del segle XVIII el carrer va desaparèixer i la porta, que encara existeix, passà a ser privada (Marquès, 1963, p. 142-149). Ara és closa i només s'obre en situacions molt determinades (fig. 1, D i fig. 5).

PORTA DEL CASTELL DE GIRONELLA

La darrera de les portes de la ciutat antiga, al sector de Gironella, va desaparèixer amb l'eixample carolingi del 800 (Vivó & Palahí, 2011, p. 87-93). La construcció de la sòlida alcassaba va exigir-ho. Tanmateix fou substituïda

Fig. 5. Porta de la Canònica. Vista actual.

per dues altres que complien una tasca similar. El castell tingué la seva porta, perfectament conservada, que va aprofitar bona part dels blocs que conformaven l'obra tetràrquica i que li donava una considerable dignitat (Canal *et al.*, 2003, p. 125-130, fig. 35, 38 i 39). Ara donava directament a tramuntana, a un camí antic que resseguia les muralles en direcció a llevant. En aquesta ocasió, la complexitat defensiva no era exterior sinó interior (Canal *et al.*, 2003, p. 125-130). La primera menció amb una descripció precisa que controlem se situa l'any 1347 en referir-se a un establiment «davant la porta major de introhit o entrada del mateix castell com esta la assenyalat» (PA 190). Recordem, però, que la seva excavació va permetre concloure que forma part de la construcció *ex nihilo* del castell a època de Carlemany (Nolla *et al.*, 1989, p. 125-130, fig. 11 a 13) (fig. 1, E i fig. 6).

PORTELLA DEL MUR (SANT CRISTÒFOL)

Cal esperar fins ben entrat el segle XIV per tenir alguna referència a la *portella de Sant Cristòfol*, que obria en la proximitat d'aquest temple que quedava, aleshores, fora murs (1354, venda d'unes propietats en la proximitat de la «portella del mur de Girona, prop de l'església de Sant Cristòfol» [ADG,

Fig. 6. Porta del castell de Gironella.

Notularum G-31, f.132-133] o 1384, venda ponent camí públic que passa «entre lo Palacio Episcopal y dit hospici y pati y se puja fins a la portella del mur immediat a la capella de St.Christofol» [PA 227]).

Fixem-nos que se l'anomena portella, la qual cosa ens obliga a pensar en una obertura molt simple, petita, fàcil de controlar. No sabem des de quan existí però queda clar que recuperava la funció de la porta romana de l'àrea de la Gironella. Les reformes posteriors a la guerra de Successió substituïren l'antiga portella pel portal de Sant Cristòfol, ben conservat (fig. 1, F).

FONTS DOCUMENTALS

ACSG: Arxiu Capitular de la Seu de Girona / ASS: Llibre d'Arxivacions de la Sagristia Segona.

ADG: Arxiu Diocesà de Girona / PSF: Pergamins de Sant Feliu / PM: Pergamins de la Mitra / DSF: Diplomataris de Sant Feliu.

PA: Llibre d'arxivacions de la Pia Almoïna.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A. M^a; MOLL, F. de B. (1968). *Diccionari català – valencià – balear. Volum V (Eno-Form)*. Barcelona.
- ALÓS, J. M^a de (1919). *La Casa de Cartellá. Su historia y genealogia*. Madrid.
- AMICH, N. M^a (2006). *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tarδοantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*. Girona (Col·lecció de monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19).
- BRAMON, D. (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010 (Continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallicrosa)*. Vic (Col·lecció Jaume Caresmar, 13).
- CAMPURUBÍ, J. (2012). *La catedral de Girona entre 1101 i 1144. Col·lecció diplomàtica i estudi històric*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfic 5).
- COROMINES, J. (1995). *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana. IV D-J*. Barcelona.
- MARQUÈS CASANOVAS, J. (1963). "El paseo arqueológico de Gerona". *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVI, p. 123-183.
- MARQUÈS CASANOVAS, J.; MARQUÈS PLANAGUMÀ, J. M. (1960). "Apuntes históricos sobre el Palacio episcopal de Gerona". *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIV, p. 263-306.
- MARQUÈS PLANAGUMÀ, J. M. (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*. Barcelona (Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris, 1).
- MARQUÈS PLANAGUMÀ, J. M. (1995). *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*. Figueres (Monografies empordaneses, 1).
- MARTÍ, R. (1997). *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona (Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris, 13).
- MILLÀS i VALLICROSA, J. M. (1987). *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*. Barcelona.
- NOLLA, J. M. (2014). "La defensa de la ciutat. Les muralles medievals de Girona". *Girona medieval. La clau del regne*. Girona, p. 59-71 (Col·lecció Història de Girona, 50).
- NOLLA, J. M. (2018). *Carlemany i Girona*. Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 27 de setembre de 2018. Barcelona.
- NOLLA, J. M.; VIVÓ, D. (2012). "Gerunda: les muralles". *Parva Gerunda*, a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla. Girona, p. 49-69 (Col·lecció Història de Girona, 48).
- NOLLA, J. M.; ALBERCH, X.; MERINO, J.; VIVÓ, D. (1989): "El sector oriental de les muralles de Gerunda. Noves aportacions al seu coneixement (Campanya d'excavació de 1987 a la Torre Gironella)". *Cypsela*, VII, p. 111-130.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; CANAL, E.; GARCIA, G.; LLOVERAS, M. J.; CANAL, J. (2008). *Del fòrum romà a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).

- RIUS, J. (1928). "Cartes antigues de Sant Martí Sacosta". *Analecta Sacra Tarraconensia*, IV, p. 343-394.
- SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M.; ORDEIG, R. (2003). *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona.
- SOLDEVILA, F. (2008). *Les quatre grans Cròniques. II. Crònica de Bernat Desclot*. Barcelona.
- VIVÓ, D.; PALAHÍ, L. (2011). "El sector de llevant de la ciutat de Girona. Qüestions de topografia i dades noves". *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII, p. 75-94. Girona.